

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDEKİ -van/ -ven, -vuz/ -vüz KİŞİ VE BİLDİRME EKLERİNİN ANADOLU AĞIZLARINDAKİ KALINTILARI

ZEYNEP KORKMAZ

§ 1. Bir 'oluş' ve 'kılış'ı bir zamana ve kişiye bağlı olarak bildiren çekimli fiiller, yapılarında zaman, tarz ve çokluk öğelerinden başka, o kılış veya oluşun öznesi demek olan birer kişi ögesi de taşırlar. Bu yüzden çekimli fiillerdeki kişi öğelerini belirtmek üzere ayrıca bazı özel ek ve kelimelere gerekseme duyulmuştur. İşte bu sebeple, söz içinde kişilerin yerlerini tutmak üzere gelmiş bulunan 'kişi zamirleri', Türk dilinde zamir olarak kullanılışlarından başka çekimli fiillere ve fiilleştirilmiş isimlere de gelmiş ve gelmektedirler.

Çekimli fiillerdeki kişi kavramını karşılamak için, dil, kişi zamirlerinden başka bir de iyelik eklerinden yararlanmıştır. X

Çekim sırasında 'teklik' ve 'çokluk' kavramı ile 'kişi' kavramını da içine almış özel ekleri gerektiren emir ve iltizam kipleri¹ bir yana bırakılırsa, gerek tarihî devir metinlerinde gerek yaşayan Türk lehçe ve ağızlarında türlü zaman ve tarz eki almış olan bütün çekimli fiillerde dilin, kişi kavramını yukarıda belirttiğimiz kişi zamirlerine veya iyelik eklerine dayandırdığı görülür. Ne var ki, türlü devir metinleri ile değişik lehçe ve ağızlarda, kip eklerinin yapısından, etnik bölüklerin lehçe ve ağız ayrılıklarından gelen özelliklere de bağlı bulunmak koşuluyla . . . Bunlara, kimi kiplerin çekiminde kişileri göstermek için kullanılan, kişi zamirlerinden iyelik eklerine geçiş biçimindeki değişimleri de katmak yerinde olur. Bundan başka, zamanla ortaya çıkan ses değişimlerinin veya grupların birbiri üzerine yaptığı etkilere bağlı karışımların doğurduğu aktarmalı durumlar da vardır. İşte bu durumlar, söz konusu eklerde bir-takım tâlî yeni dallanmalar ortaya çıkarmıştır. Türk dilinin çekime

¹ İltizam-emir (optativ-imperativ) kipinin 1-inci şah. teklik ve çokluk şekillerinde de kişi kavramının kişi zamirlerine yahut bunların kalıntılara dayandığını savunan görüşler vardır. Bu nokta için bk. M. Räsänen, *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1957, sah. 204-209.

girmiş bütün kiplerindeki kişi öğeleri bu yönden ele alınacak olursa, genel olarak şöyle bir sınıflamaya sokulabilir :

1) Çekimli fiillerde kişi kavramı ile teklik ve çokluk kavramını karşılamak üzere yer almış olan kişi zamirleri,

2) Aynı kavramı karşılamak üzere kullanılan iyelik ekleri,

3) Kişi zamirlerinin bazı ses değişimlerine uğramış biçimleri ile, bunların daha geniş değişimlere uğramasından oluşmuş kişi ekleri,

4) Kişi zamirleri ile iyelik eklerinin karışmasından doğan ekler,

5) Kişi, teklik ve çokluk kavramı göstermek için kullanılan, ancak, temelde kişi eki olmayıp başka bir ekten aktarılmış bulunan ekler.

Görülüyor ki beş ayrı kolda özetlenen kişi ekleri, aslında doğrudan doğruya kişi zamirleri ile iyelik eklerine dayanmaktadır. 3, 4 ve 5-inci türler, iki temel kol üzerindeki değişme ve karışmalardan oluşmuş çeşitlenmelerdir.

Bizim bu yazıda ele alacağımız konu 3-üncü gruptaki değişim türüne girmekte ve yalnız 1-inci şah. teklik ve çokluk eklerine değinmektedir. Ancak, konuyu gereği gibi aydınlatabilmek ve söz konusu eklerin gelişmelerindeki değişim evrelerini daha belirli biçimde izleyebilmek için, önce yukarıdaki gruplar üzerinde kısaca durmayı uygun buluyoruz. Böylece 1-inci kişi eklerinin Eski Türkçe'den Eski Anadolu Türkçesi yolu ile Türkiye Türkçesine ve Anadolu Ağızları'na uzanan değişim ve gelişimleri de daha iyi izlenmiş olacaktır. Aslında, Anadolu ağızlarında raslanan kalıntıların eski ve yeni biçimler arasında birer ara evre ve bağlantı halkası kurmuş olması da, ister istemez bu eklerin ilk devir metinlerinden başlanarak tarihî gelişme içinde ele alınmasını gerektirmektedir².

§ 2. Köktürk ve Uygur yazı dilini içine alan Eski Türkçe, çekimli fiillerdeki kişi ekleri bakımından üstteki paragrafta belirttiğimiz 1-nci ve 2-inci gruplara uymaktadır. Bu devir metinlerinde :

1) *-ur/-ür, -ar/-er, -ır/-ir, -yur/-yür; -yük/-yük; -ğay/-gey; -taç/-teçi* gibi isim-fiil (participium) ekleri ile kurulan geniş, geçmiş, gelecek zaman kiplerinde kişi ve buna bağlı teklik, çokluk kavramı doğrudan doğruya kişi zamirleri ile karşılanmaktadır: *kimke ilig kazğanurmen*

² Yalnız, *-van/-ven, -vuz/-vüz* eklerinin değişim ve gelişimi ile ilgili tarihî akışı dağıtmamak için, konunun geliştirilmesi sırasında, 3-üncü grup dışında kalan değişimlere ait bilgiler bir ek paragrafta toplanmıştır.

'ben kimin için memleket kazanıyorum' (I E 9); *sakınyuksen* 'sen düşündün' (U III 48-6); *kayusuña emgekte ozğurgay sen?* 'hangisini eziyetten kurtarabileceksin' (KP. 6-2); *ölteçi sen* 'öleceksin' (To. 14); *neke tezer biz* 'niçin kaçıyoruz.?' (To. 38); *oğrayuk siz* 'niyet ettiniz' (U III, 48-20); *kelyük ol* 'o geldi' (U III, 64-5) v.b.³ Bu devir metinlerinde *-ğay/-gey* ve *-sar/-ser* eklerinin çekimlerdeki kimi ayrıksılıklar dışında, 1-inci ve 2-nci kişi zamirleri, kişi ögesi olarak her zaman yer aldıkları halde, 3 üncü kişi teklik biçimi için tek tük *bu* işâret zamirinin de kullanıldığı görülmektedir. Buna karşı büyük bir çoklukla yine yukarıdaki örnekler arasında da görülen *ol* zamiri kullanılmıştır⁴.

2) İltizam-emir kipinin çekiminde yukarıda belirttiğimiz özel ekler alma biçimindeki ayrıksılık kuşkusuz bu devrin dilinde önemli bir yer tutmaktadır.

3) 1-inci geçmiş zaman kipinde *-t+ım, -t+iñ, -t+iğ (<-t+iñ), -t+i; -t+ımız, -t+iñiz, -t+iğiz (<t+iñiz), t+i ve -t+ılar* ek şemasında görüldüğü üzere, kişi ekleri olarak tüm iyelik ekleri yer almış durumdadır⁵: *bartım, bartıñ, bartığ* 'vardın', *bartı, süñüşdimiz, keltimiz, keltiñiz, keltiler* gibi.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra Eski Türkçe'de fiil çekiminde kullanılan kişi zamirleri ile, iyelik ekleri kökeninden gelen ekleri şematik olarak şöylece gösterebiliriz :

A) Kişi zamirlerinden gelen kişi ekleri :

1-inci kişi teklik: *-ben, -men*; 1-inci kişi çokluk: *-biz*
 2-inci kişi teklik : *-sen* 2-inci kişi çokluk: *-siz, -sizler*
 3-üncü kişi teklik : *-ol* 3-üncü kişi çokluk: *-lar/-ler (<olar), -olar*⁶

B) İyelik eklerinden gelen kişi ekleri :

1-inci kişi teklik: *-m*; 1-inci kişi çokluk: *-ımız/-imiz*
 2-inci kişi teklik: *-iñ/-iñ;* 2-nci kişi çokluk: *-iñiz/-iñiz*
 3-üncü kişi tekli : *-i/-i*; 3-üncü kişi çokluk: *-ılar/-iler.*

³ Yukarıda geçen kipler ve kişi ekleri için ayrıca bk. A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, Leipzig, 1950, §§ 216, 218, 220, 222.

⁴ Bk. *Altürkische Grammatik*, § 443.

⁵ Bk. *Altürkische Grammatik*, § 217.

⁶ Bk. *Altürkische Grammatik*, §§ 191, 216.

§ 3. Eski Türkçe'deki durum genel olarak Karahanlı ve Harezmi devri metinlerinde de devam etmiştir. Bu devirlerin dilinde *-r*, *-miş*, *-yuk*, *-ğa*, *-ğay*, *-ğu*, *-taçı* isim-fiil ekleri ile kurulan kipler, çekimlerinde kişi öğelerini yine kişi zamirlerine dayandırmışlardır⁷: *aytur-men*, *aytur-sen*, *kalur-ol*, *bolğay-biz*, *bilmez-siz*, *bilmez-ler* gibi. Ancak, gerek *Divanu Lûgat it-Türk*'te yapılan bazı açıklama ve örneklerden, gerek Karahanlı - Harezmi devirlerini birbirine bağlayan metinlerdeki yahut Harezmi devri eserlerindeki çekimli fiil biçimlerinin incelenmesinden, şöyle bir sonuca da varmaktayız:

En geç 11-inci yüzyıldan bu yana çekimli fiillerin kişi eklerinde artık belirmiş bir-takım değişimler ortaya çıkmıştır. Bu değişimler kimi kiplerin çekiminde kişi zamirlerinden iyelik eklerine geçiş biçiminde olabildiği gibi⁸, fiil çekiminde kişi zamirlerini kullanan bölge, etnik öge veya ağızlara ait eserlerde, kişi zamirlerinin ses değişimlerine uğramasından, oluşmuş yeni biçimler olarak da kendini göstermektedir. Bu durumlara, kişi zamirlerini kullanan etnik zümre yahut ağızlara, iyelik eki kullanan etnik zümre yahut ağızların yaptığı etkiler sebebiyle, aynı kipin çekiminde kişi zamirleri ile iyelik eklerinin birbirine karışması biçimindeki değişimleri de katmak gerekir. Böylece, fiil çekiminde yavaş yavaş, konuya girerken verdiğimiz kişi ekleri grupları ortaya çıkmaya başlamıştır. Asıl konuya girmeden önce bu geçişleri birer örnek ile göstermeğe çalışalım :

§ 4. Ekleme :

I. *Kişi zamirlerinden iyelik eklerine geçiş* : 11-inci yüzyıldan bu yana⁹ metinlerde kimi kiplerin çekiminde kişi zamirlerinden iyelik eklerine aktarılmış bulunan çekimlere raslanmaktadır. Örnek olarak şart kipini ele alalım :

Yukarıda Eski Türkçe'deki kişi ekleri dolayısıyla belirttiğimiz üzere, yardımcı cümlesi şart olan bir birleşik cümlenin temel cümlesinde şart kipinin kişi eki almadan kullanıldığı, Eski Türkçe ile Karahanlı Türkçesi arasında ortaklaşa yürüyen bir

⁷ Bk. *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959, sah. 106, § 32242 ve sah. 132. Kısaltması: *Fundamenta*.

⁸ Bu geçişin ilk izini yalnız 1-inci şah. çokluk ekinde olmak üzere daha 8-inci yüzyılın Köktürk yazıtlarında bulmaktayız. Bk. *Altürkische Grammatik*, § 191'de 1-inci kişi çokluk eki için verilen *biz* yanında *-miz* eki de kaydedilmiştir: *kelteçi-miz* 'gelmeliyiz' (To 14), *barır-mız* 'varırız' (W. Radloff, *Altürkische Inschriften*, sah. 261. 1-4) gibi.

⁹ *Köktürk Yazıtları*'nda tek tük görülen ayrışsal durumu 3-üncü paragrafta belirtmiştik. Bunun için bk. not 8'e.

özelliştir ¹⁰. Ancak, Eski Türkçe'de şart kipi eki, çekime girip kişi ekleri ile genişletildiğinde, kip ekinin sonuna kişi öğelerini göstermek için kişi zamirleri eklendiği halde (*sakın-sar-sen* 'düşünürsen', *ol yig bolğay üçegü birle-ike öl-ser-biz* 'her üçümüz birlikte ölsek daha iyi olacak' v.b.),¹¹ Karahanlı metinlerinde bu kipin çekiminde artık arasına kişi ekleri yanında iyelik eklerinin de kullanıldığı görülmektedir.¹² Harezmi devri eserlerinde ise, aynı kipin çekiminde iyelik eklerinden gelen kişi eklerinin, kişi zamirlerinden gelen eklerin yerine geçtiği görülüyor: *kör-se-m*, *kör-se-ñ*, *kör-se*, *kör-se-miz* (*kör-se-k*)¹³, *kör-se-ñiz*, *kör-se-ler*¹⁴ gibi. Rabguzî'nin *Kıyasü'l-enbiya*'sından alınan şu örnekler de bu konuda bize açık bir fikir vermektedir: *barma-sa-m'ıman birmegey erdim* (Schink. § 418, metin 423), *ne kıl-sa-ñ kıl* 'ne yaparsan yap'; *bu sözden yansa-ñ yandıñ yok erse sini bu ilden çıkarğay-mız* 'bu sözünden dönersen dön, yoksa seni bu ilden çıkaracağız' (göst. e. § 121); *tawar yılki als a-mız* 'hayvan alırsak' (göst. e. § 117); *anı öldürün öldürmese-ñiz tınmağay siz öñü öldürün, öldürmezseniz rahat edemiyeceksiniz* göst. e. § 117, metin. s. 24-11, 12) v.b.

Harezmi metinlerinde bu egemen çekim biçimine karşılık seyrek olarak kişi zamirlerinin kullanıldığı da oluyor. Örneklerini *Kıyasü'l-enbiya*'da, *Muinü'l-mürid*'de, *Husrev ü Şirin* ve *Nehcü'l-ferâdis*'te bulmak mümkündür: *kutğar-sa men* (Nehc. 390-14), *tap-sa men* (Hş. 7-18); *ay-sa sen* (Nehc 20-16); *ti-se biz* (HŞ. 81-6)¹⁵ gibi. Şart kipi çekiminde kişi zamirleri ile iyelik eklerinin karışık olarak kullanılması durumu, ileride görüleceği üzere, kimi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de dikkati çekmektedir. Yeni lehçe ve ağızlar da ise şart kipinin çekiminde artık iyelik kökeninden gelen kişi ekleri yerleşmiş bulunmaktadır.

Görülüyor ki, şart kipinin kişi eklerine göre ayarlanmış bakımından Karahanlı devrindeki durum Harezmi devrinde tersine dönmüştür. Eski Türkçe'ye oranlandığında da kişi zamirlerinin yerini genel olarak iyelik ekleri almıştır. Bu durumu daha başka kiplerde de görebilmekteyiz. Eski Türkçede'ki *bar-ğa men* 'varacağım' (KP. 76-6); *kutar-ğa men* (KP. 76-6); *Muinül'-mürid*'deki *tut-ğa men* (MM. 23-7) *ur-ğa sen* (göst. e. 37-3) v.b. biçimlere karşılık, *Kıyasü'l-enbiya*'da: *kılıç birle kır-ğa-m*, *tirig koyma-ğa-m* (393-1, 2); *boynum kulakımdaki altın, kumüş yinçülerni saña bir-ge-m*, *men ma saña bol-ğa-m* 'boyun ve kulağımdaki altın gümüş ve incileri sana vereceğim, ben de senin olacağım' (Schink. § 132) örneklerinde görülen *-m* v.b. iyelik ekli biçimlerin yer alması gibi. Bu noktada iki grup arasındaki eklerin birbirine geçiş tarihleri ile, geçiş sebeplerinin neler olduğu düşünülebilir.

Elimizde 8-11-inci yüzyıllar arasındaki boşluğu dolduran türlü tipten eserler, hele Köktürk yazı dilinin değişik etnik unsurlara bağlı ağız özelliklerini yansıtacak metinler bulunmadığı için, 8-11 inci yüzyıllar arasına raslayan değişim olaylarının Uygur metinleri yardımı ile çözülemiyenlerinde kesin bir sonuca varamıyoruz. Kaldı ki, kimi

¹⁰ Bk. *Altürkische Grammatik*, §§ 260, 443; *Fundamenta* sah. 106, § 32242.

¹¹ Bk. W. Radloff- S. E. Malov, *Suvarnapraphāsa*, sah. 620-6 (kısaltması: *Suv.*); *Altürkische Grammatik*, §§ 260, 448, 449.

¹² Bk. *Fundamenta*, sah. 106, § 32242.

¹³ *kör-se-k* şeklindeki *-k* için bk. § 4/3'e.

¹⁴ Bk. *Fundamenta*, sah. 130, § 322412: Präsens des Konditionalis.

¹⁵ Bk. *Fundamenta* sah. 130, § 322412.

değişim türleri ile, bu türlere giren evreler *köktürk Yazutları*'ndan önceki devrelere kadar uzanmaktadır. Bu durum 8-11-inci yüzyıllar arasına giren kimi gelişmelerde kesin veya yaklaşık yargılar vermek bakımından, bizi ister istemez bir duraksama ve kararsızlığa sürüklemektedir. Bununla birlikte, Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lûgat it-Türk*'ü dil tarihi ile ilgili birçok sorunlarda bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Gerçi Kaşgarlı, bizim üzerinde durduğumuz *-sa/-se* eki için "şart bildiren edattır" demek ve iki örnek vermek ile yetinmiş¹⁶; ekin hangi etnik unsurlarda ne biçimde çekime girdiği konusunda bir açıklama yapmamış ise de; ekin iyelik ekleri ve kişi zamirleri almış çekimlerinin Karahanlı Türkçesinden Harezmi devri sonuna uzanan değişimleri dikkatle incelenince, iyelik ekli şeklin Karahanlı ve Harezmi devri metinlerine çoklukla Oğuz ve Kıpçak lehçelerinden geçmiş olduğu anlaşılıyor. Çünkü Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde bu kipin, daha sonraki devre ait metinlerin de doğruladığı şekilde, iyelik ekleri ile çekilmesi egemen durumdadır. En eski Kıpçak dili yadigârlarından olan *Codex Cumanicus*'ta kişi zamirleri şart kipine ancak ayrıksal olarak gelebilmektedir.¹⁷ Karahanlı yazı dili geleneğinin Oğuz ve Kıpçak dillerine ait özellikler ile beslenmesine dayanan Harezmi yazı dilinde, bahis konusu geçiş, bu bakımdan büyük bir anlam taşır. Bu durum karşısında, şart v.b. ikili ek alabilen kiplerin çekiminde kişi zamirlerine dayanan kişi eklerini Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi için asıl ekler, iyelik eklerine dayanan kişi eklerini ise, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin temel ekleri olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Durum böyle olunca, belirli bir kipin çekiminde, kişi zamirlerinden iyelik eklerine geçiş, bir gramer olayından ötekine ses değişimlerine bağlı bir geçiş olarak değil de, bir lehçe veya lehçeler grubunda egemen olan biçimin, başka etnik grupların lehçelerinde egemen olan biçime yerini bırakmış olması şeklinde düşünülmelidir. Bu geçişin tarihini, hiç olmazsa başlangıç tarihini kesin olarak belirtmek şimdilik erken bir davranış olursa da, bunun, Oğuz ve Kıpçak unsurlarının, Uygur yazı dili geleneğini devam ettiren Karahanlı yazı dilinin kurucusu olan etnik unsurlar ile karışma devrine rastladığını söylemek her halde yanlış olmayacaktır.

Şart kipinin Anadolu bölgesindeki çekimi şöyledir: İlk devir eserlerinden yalnız *Behçetü'l-hadaik*'ta 1-inci kişi teklik için *men* kişi zamiri, çokluk için yine kişi zamirinden gelme *-vuz/-vüz* eki kullanılmaktadır. *Mantıku't-tayr*, *Süheyl ü Nevbahar*, *Mevlid*, *Dede Korkut* gibi eserlerde ise, kişi zamiri yalnız 1-inci kişi çokluk şeklinde tutunabilmiştir. Öteki kişilerin çekiminde tüm iyelik ekleri kullanılmıştır. Kimi eserlerde daha o devirde kullanılıştan düşmüş olan *-vuz/-vüz* eki artık bir süre sonra yerini büsbütün, dolayısıyla iyelik kökenli sayılabilecek *-k*'ya bırakacaktır.

Burada parmak basılması gereken başka bir nokta da aynı kip için neden iki ayrı kökene bağlı eklerin kullanılmış olduğudur. Bu husus ilkin, o ekleri kabullenen kiplerin yapısı ve kökeni ile ilgilidir. İkinci derecede de eklerin türlü zümreler arasındaki kullanış biçimlerine bağlı bulunmaktadır. Yukarıda fiil çekiminin genel olarak üç ayrı grup meydana getirdiğini bildirmiştik. Bunlardan 2-inci ve 3-üncü gruba giren çekimlerin kişi ekleri bakımından birbirinden ayrı birer nitelik taşıması, yani, Eski Türkçe'deki örneklerde gördüğümüz biçimde gruplardan birine

¹⁶ Bk. *Divanu Lûgat it-Türk Tercümesi*, C. III, sah. 207-20, 21, 22 (kısaltması: *Div. Trc.*).

¹⁷ Bk. *Fundamenta*, sah. 67, § 322412.

giren kiplerin çekimde kişi zamirleri, ötekine girenlerin iyelik ekleri olarak çekilmeleri doğrudan doğruya kip eklerinin yapısı ile ilgili sayılmaktadır. Bundan dolayı da 1-inci geçmiş zaman eki *-tı* (< *-t+ı*)'da olduğu gibi, köken bakımından isim (substantivum) yapısına dayanan bir kip ekinin iyelik ekleri, isim-fiil (participium) kökenine bağlı kip eklerinin ise, kişi zamirleri ile çekilmeleri doğal karşılanmaktadır. Bizce, bu gerçeklere bir özelliği daha eklemek zorunluğuyuz. O da, söz konusu kip eklerinin zaman kavramı kazanmadan önceki kullanılış biçimleridir. Yoksa, yukarıda şart kipi çekimlerinde gördüğümüz üzere, aynı kipin zaman, yer ve etnik unsur ayrılıklarına bağlı olarak ayrı asıldan ekler ile çekilmesini açıklamak mümkün olamayacaktır.

İsim aslına dayanan kiplerin iyelik ekleri almaları pek normaldir. Çünkü isimlerin yahut fiilden yapılan oluş (aktion) isimlerinin başka isimler ve zamirler ile ilişkisi iyelik bağlantıları yahut isim tamlamaları ile mümkün olmaktadır. 1-inci geçmiş zaman ekinin işte böyle bir kullanılışa dayanılarak, uzun tārîhî devirleri içine alan bir gelişme ile zaman görevi kazandığı kabul edilmektedir: *kel-û+im* 'benim gelmem' > *keltim* 'ben geldim' gibi. İsimlerin kişi zamirleri ile genişletilerek bir oluş ve kılışı zamana bağlı çekimli birer fiil durumuna sokmaları gramer bakımından mümkün değildir. Nitekim bu olumsuzluk *iyiyim* gibi bir şeklin, tarihî gramer bakımından < *edgü er-ür men* gibi yardımcı fiil almış bir biçime bağlanmasından da anlaşılmaktadır. Buna karşılık isim-fiiller ile kurulan kiplerde, isim-fiiller isim gibi kullanılan fiil biçimleri olduklarından ve az çok zaman kavramı da karşıladıklarından hem kişi zamirleri hem de iyelik ekleri ile genişletilebiliyorlar. Bunlardan birinin veya ötekinin yeğlenmesi sorunu ise, o ekleri kullanan etnik unsurların bu biçimlere karşı olan genel eğilim dereceleri ile ilgilidir. *Divanü Lûgat it-Türk*'te bu durumu dolayısıyla açıklayan güzel örnekler vardır. Kaşgârlı Mahmud fiilden *-gu* ve *-ası* ekleri ile yapılan zaman isimlerini açıklarken bunların kendilerinden sonra zaman gösteren isimler almış veya almadan kullanılmış: *bu ewge kirgü öd; bu ewge kiresi öd* 'bu eve gelecek zaman; *ol bizge kelgü boldı; ol bizge kelesi boldı* 'onun bize gelme zamanı oldu' ¹⁸ gibi örneklerini verdikten sonra, şöyle bir açıklama daha yapıyor: "Fiillerin bu çeşidi isim yerinde yürür, çünkü ona bitişiktir, muzaftır: *senüñ bargüñ kaçan?* denir ki 'senin gitmen ne zaman?' demektir. Burada Oğuzlar *seniñ barası-ñ kaçan?* derler. *Yine meniñ bargü-m yaqtı* denir ki 'benim gitmem yaklaştı' demektir. üçüncü şahısta *anıñ bargü-sı* denir" ¹⁹. İşte bu açıklama ve örnekler ile Uyg., Karh. ve Harz. metinlerinde tam bir çekimli fiil haline gelmiş olan: *yime kayu kün bolgay muni teg tükellig kişi etüzin bulgu-m* 'yine bir gün olacak bunun gibi tam bir insan vücudunu bulacağım' (U II 88-79, 80); *tirig ölgü ahır* 'diri sonunda ölecektir' (KB. 237); *bunlarnı dört ülüş kılgu-m turur* 'bunları dörde ayıracağım' (Rabg. 10-1, 2); *yaratılmış sen evvel ahır ölgü-ñ* 'sen yaratılmışsın er geç öleceksin' (HŞ. 114-4); *her ayna ol taķı kelgü-s i turur* 'kuşkusuz o da gelecektir' (Nech. 137-4); *kim çıkmasa mundağ kınlar kılgu-mız* 'kim çıkmazsa ona şöyle eziyetler edeceğiz' (Rabg. 221-13, 14); *zâlimler harınça meñizlig yençilgü-leri* 'zâlimler karınca gibi ezilecektir. (Rabg. 249 b-6) ²⁰ biçimindeki örnekler karşılaştırıldığında, bunların isim olarak iyelik eki

¹⁸ Div. Trc. C. II. sah. 67-69.

¹⁸ Bk. Div. Trc. C. II, sah. 69.

²⁰ Ayrıca bk. *Fundamenta* sah. 132, § 322412; İlminskij, *Materialı dlya djagatayskago Sprja yeniya iz Baber-Name*, Kazan 1865, sah. 20-22; M. Mansuroğlu, *Türkçede -gu Ekinin Fonksiyonları*, *Türkiyat Mecm.* X (1951-53), sah. 347, § 10.

almış kullanılışlarından, zamanla aynı ekleri koruyarak nasıl birer çekimli fiil haline gelmiş oldukları açık bir biçimde izlenebilmektedir. İşte *-sar/-ser*, *-sa/-se* şart kipinin çekimde bir yandan kişi zamirleri alırken, bir yandan da iyelik ekleri almış olmaları, aynı şekilde yapılarındaki özellikten ileri gelen bir kullanılış ayrılığına bağlanmaktadır. Bu durum kuşkusuz şart kipinin kökenini ele alan araştırmalarda çıkış noktalarından biri olarak ele alınabileceği gibi, şart eki üzerinde yapılacak araştırmaların vardığı sonuçlar da söz konusu durumların daha geniş biçimde aydınlanmasına yardım edecektir²¹.

II. *Kişi zamirlerinin iyelik ekleri ile karışmasından oluşan ekler* : Kişi zamirlerinden gelen ekler ile iyelik eklerinin karışmasından yahut karıştırılmasından doğan ilk değişme izlerine *Tonyukuk Yazıtı*'nda raslandığını, böylece 1-inci kişi çokluk eki *biz* yanında seyrek olarak *-miz* ekinin de yer almış olduğunu yukarıda belirtmiştik²². Kişi zamiri ile iyelik ekinin karıştırılmasından oluşmuş kişi eki türünün en açık örneğini 2-nci kişi teklik ve çokluk eklerinde görmekteyiz. Çekimlerinde kişi zamirlerini kullanan kiplerin teklik ve çokluk ekleri, bilindiği gibi ilk devir metinlerinde *sen* ve *siz*'dir. 1-inci kişi zamiri gibi²³, 2-inci kişi zamiri de fiil çekimi eki olarak uzunca bir süre sonra ünlülerinin uğradığı küçük ses değişimleri ile, ekleşme yolunu tutarak: 1) *sen* > *-sen*, *-sin/-sın*; 2) *siz* > *-siz/-süz* biçimlerine dönmüştür. Bu dönüşte hem *s,z* seslerinin yanlarındaki ünlüleri daraltma etkilerinin hem de dil benzeşmesinin payı vardır. Eski Anadolu Türkçesi'nde *sen* kişi zamirini devam ettiren örneklere raslanmakla birlikte, yukarıda belirttiğimiz değişim artık oldukça yaygın bir duruma girmiştir: *can gözini ger aç-a sen*, *göğe a ğ-a sen* (SVTM. § 259/2), *deg-e sen* 'erişesin', *kel-e sen* 'gelesin' (Behcet. 129), *uçmahtı bul-a siz*, *siz bil-e siz* (SVTM. s. 142, § 259/2). Buna karşılık: *düşün-ür-sin*, *gör-ür-sin*, *idi-ser-sin* (Mantık.), *daşın-a-sın* (Behcet, 177), *bul-a-sın*, *al-a-sın* (SVTM. § 259,2/2), *kor-sın* (DK. II, § 195), *ağlat-mış-sın*, *ko-mış-sın* (göst. e. § 197) v.b. Bu biçimler yanında, Sultan Veled'in manzumelerinde ve *Behçetü'l-hadaik fi mev'izetü'l-halâik* gibi eserlerde *sen* ve *-sın/-sin* eklerine paralel olarak *-sañ/-señ*, *-siñ/-siñ* eklerinin de yer aldığı görülüyor. Sonuncuların son seslerinde ortaya çıkan nazalleşme, kuşkusuz bu eklerin iyelik eklerinden gelen 2-inci kişi teklik eki *-ñ*'ye benzetilmesinden doğmuştur. Sonuç da kişi zamirlerinden gelen *-san/-sen*, *-sın/-sin* ekleri ile iyelik eki *-ñ*'nin kaynaşması şeklinde ortaya çıkmıştır: *birür-señ* 'veriyorsun', *buyurur-sañ* 'buyuruyorsun', *diler mi-señ* 'diler misin?', *bilür mü-señ* (Behcet, 127n); *sen bay-siñ*, *sen beg-siñ* (SVTM, § 274/1), *ger sen dilemez-sen*, *kim bini delü ede-siñ* (göst. e. § 261/1) v.b. *Behçetü'l-hadaik*'taki *-sañ/-señ* eki, *sen* zamirine karşı oldukça kabarık bir oranda yer almıştır. *-siñ/-siñ* ve *-suñ/-süñ* ekleri ise *-sañ/-señ*'den daha az gelişmiştir. 2-inci kişi teklik ekindeki karışmayı *Mantıku't-tayr*, *Süheyl ü Neobahar*, *Kelile Dimne*, *Dede Korkut* v.b. eserlerde

²¹ Bk. ve krş. *Altürkische Grammatik*, § 341 ile. A. von Gabain burada *-gil/-gil* 2-inci şah. teklik emir, bir oluş ve kılışım yapılmak üzere olduğunu gösteren *-kalır/-kelir* ve *-sar/-ser* şart kipi eklerinin muhtemelen bir yardımcı yahut tasvirî fiil ile kurulmuş şekiller olabileceğini kaydetmekte, bundan dolayı da bu gruba giren çekimli fiilleri isim-fiillerden türetilenler ile, isim (substantivum) ashna bağlı olanlar arasında bir ara şekil (zwischenform) olarak kabul etmektedir.

²² Bk. § 3, not 8'e.

²³ Bk. § 6'ya.

bulamamaktayız. Demek oluyor ki bu karışma, *Behcetü'l-hadaik*'taki nisbeten genişlemiş durumuna rağmen, Eski Anadolu Türkçesi için daha yeni başlamış zayıf bir eğilim olarak kabul edilebilir. 2-nci kişi çokluk ekinde ise, bu karışma daha hiç başlamamıştır. 2-inci kişi teklik eki *-sün/-sün*'in yazıya da aktarılan belirmiş bir durum kazanması Eski Anadolu Türkçesinin son ve Osmanlıca'nın başlangıç devrine raslar. Bu devirde 2-nci kişi çokluk eki *-süz/-süz*'de, bir yandan teklik biçimi *-sün/-sün* ekinin bir yandan da *-düniz, -sañız* gibi geçmiş zaman ve şart kipi çekimlerinin²⁴ etkileri altında kalarak karma *-sünüz/-sünüz* şekline dönmüştür. Ancak, söz konusu ekler zamanla uğradıkları yeni gelişmeler ve Türkiye Türkçesi'nde yürürlükte olan $\tilde{n} > n$ değişimi dolayısıyla nazalliklerini yitirerek *-sün/-sün, -sünüz/-sünüz* biçimlerine dönmüşlerdir. Bu eklerin bir de dudak benzeşmesine göre yuvarlak *-sun/-sün, -sunuz/-sünüz* biçimleri ortaya çıkmıştır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz kişi zamiri *-iyelik* eki karışmasından türemiş karma ekler ise, Anadolu'nun konuşma dilinde canlılığını yitirmemiş, Anadolu Ağızları'nda pek yeğin olarak bugüne kadar süregelmiştir²⁵. Yaşayan Türkiye dışı lehçelerden de kişi zamirleri ile iyelik eki karışmasından oluşmuş ikinci kişi teklik veya çokluk eklerini kullananlar vardır²⁶. Eski Anadolu Türkçesi'ndeki *-vam/-vem* teklik 1-inci şahıs ekinin erimesinden çıkan *-m* kişi eki de iki tip ekin karıştırılmasından oluşmuş örnekler arasına sokulabilir. Son olarak, Anadolu ağızlarındaki *-sün/-sün, -suñ/-sün; -sünler/-sünler, -suñlar/-sünler* biçimlerindeki emir ekleri de (*iyer benim dedi'lerimi alirseñ gemileriñ yellensiñ, almasseñ gemileriñ dursuñ*; GBAA. Denizli - Acıpayam 55-43, 4 v.b.), eski *-sun/-sün* emir ekinin, iyelik asıllı teklik 2-inci şah. eki *-ñ* ile karışmasından oluşmuş görünüyor.

3) *Ek aktarması yoluyla oluşmuş bulunan kişi ekleri*: Bu türe giren en dikkat çekici ek, 1-inci geçmiş zaman kipinin 1-inci kişi çokluk çekiminde kullanılan *-duğ/-dük* ekidir. Bilindiği gibi, 1-inci geçmiş zaman *-tı/-ti* ekinin aldığı kişi ekleri iyelik kökeninden gelmektedir. Buna göre de kipin 1-inci şah. çokluk çekimi Eski Türkçe Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde *bartımız, bardımız, altımız, aldımız* v.b. biçimlerde yapılmaktadır. Ancak, Harezmi devri metinlerinden başlamak üzere zamanla 1-inci geçmiş zamanın 1-inci kişi çokluk çekiminde *-mız/-mız* kişi eki yerine *-k* ekinin geçtiği görülüyor. Aynı durum geçmiş zaman kipine koşut olarak *-samız/-semiz -savuz/-sevüz, -sağ/-sek* 1-inci kişi çokluk şart kipi çekiminde de görülmektedir.

Ayrı türden ekler arasında yer değiştirme niteliğine dayanan bu geçiş, ilkin 1-inci geçmiş zaman kipinin 1-inci kişi çokluk çekimine *-duğ/-dük* geçmiş zaman isim-fiil (participium) ekinin aktarılması ile başlamıştır. *Divanu Lûgat it-Türk*'te geçmiş zaman eki için yapılan bir açıklama, bu geçişin niteliğini açık bir şekilde göstermektedir. Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye göre, Uygur, Argu, Çiğil, Tohsı ve Yağma Türkleri'nin *-tı/-ti* ile yaptıkları geçmiş zaman kipini Suvarlar, Oğuzlar ve Kıpçaklar'dan bir takımı kişi

²⁴ Bk. SN. sah. 151, § 256; M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İst. Üniv. Edeb. Fak. yayınları: 785, İst. 1962, sah. 270.

²⁵ Bk. *Fundamenta*, sah. 258, § 3221: *-sün, -süniz*.

²⁶ Bu ekler ve kullanılma yerleri için bk. M. Räsänen, *Mater. Morph.* sah. 199-201; *Fundamenta* sah. 313, § 3221 Trkm., sah. 588, § 3221 Alt., sah. 615, § 3221 Abak., Çulm. v.b.

ayrılığı gözetmeksizin *-duğ/-dük* eki ile yapmaktadırlar. Kipin kişi öğeleri kişi zamirleri ile belli edilmektedir²⁷. *men ya kurduğ* 'ben yay kurdum', *ol ya kurduğ* 'o yay kurdu', *biz ya kurduğ* 'biz yay kurduk', *olar tağka a ğduğ* 'onlar dağa ağdılar', *ol anı urduğ* 'o onu vurmuş', *men munda turduğ* 'ben burada kalktım', *olar ewke kirdük* 'onlar eve girdi' v.b. Yukarıdaki örneklerden ve yapılan açıklamalardan anlaşılıyor ki, *-duğ/-dük* geçmiş zaman isim-fiil eki, kişi zamirlerinin yardımı ile aynı zamanda çekimli fiil olarak kullanılabilen ve bir kısım Oğuz, Kıpçak zümrelerinde geçmiş zaman kipinin yerini tutmaktadır. Bu duruma göre de Türkçe'de: 1) eski *-tı/-ti* isim kökenine, 2) *-duğ/-dük* isim-fiil ekine dayanan iki türlü görülen geçmiş zaman türü olduğunu kabullenmek gerekiyor. Ancak, *Divanu Lûgat it-Türk* dışında kalan hiç bir eserde 1-inci kişi çokluk eki dışında *-duğ/-dük* ekinde gelmiş geçmiş zaman çekimlerine raslayamıyoruz. Kaşgarlı'nın söz konusu ettiği çekim biçimleri, 1-inci kişi çokluk eki dışında, eserler ile bize kadar ulaşmamıştır. Böyle olunca da *-duğ/-dük* ekinin yalnız 1-inci kişi çokluk çekiminde yerleşip kaldığı, öteki çekimlerde zamanla kullanış alanından çekildiği yargısına varıyoruz. Metinlerde *-duğ/-dük* ekinin bu şekildeki yerleşmesine koğut olan başka bir gelişme daha görülmektedir. O da isim-fiilden gelen geçmiş zaman kipindeki *-du/-dü* sesleri ile, *-tı/-ti* > *-dı/-di* geçmiş zaman eklerinin karıştırılması ve bunların aynı imiş gibi kabul edilmesi olayıdır. İşte zamanla ortaya çıkan bu karıştırma sonundadır ki, *-dı/-di* geçmiş zaman ekinin iyelik kökenli *-mız/-miz* kişi eki ile birleşmesinden oluşmuş *-dımız/-dimiz* görülen geçmiş zaman 1-inci kişi çokluk eki, yerini *-duğ/-dük* ekine bırakmıştır. *barduğ, varduğ, yidük, ayuduğ, öğrendük, sıduğ* v.b. örneklerde görüldüğü üzere, geçmiş zaman 1-inci kişi çokluk çekiminin gerek eski metinlerde gerekse bugünün bazı ağızlarında, özellikle bir kısım *Anadolu* ağızlarında 3-üncü kişi çekimine aykırı olarak hâlâ yuvarlak ünlü ile devam ettirilmesi, işte ekin yapısından gelen bu özelliğe dayanmaktadır. Hattâ denebilir ki, Eski Anadolu Türkçesi'nde ekin 3-üncü kişi teklik ve çokluk çekimleri dışında kalan bütün çekimlerinde yuvarlak ünlü almasının sebebi de belki *-duğ/-dük* ekindeki yuvarlaklığın etkisinden ileri gelmektedir: *ayudum, yarlıgadam, yuydum, kurtıldıñ, işitdüñ, kezdüñ, manduñuz, ikrar kılduñuz* (Behcet. sah. 128); *bildüm, çekdüm, almaduñ, virdüñ, aldıñuz, kığırduñuz, tutamaduñuz* (DK. II, sah. 462, § 196) gibi.

Gerek *-duğ/-dük* ekinin gerekse yuvarlak çekilen öteki kişilerin düzleşerek *-dım/-dim, -dıñ/-diñ, -dık/-dik* v.b. biçimlere girmesi, değişim bakımından dudak benzeşmesi kuralına bağlı daha sonraki bir evreyi oluşturur. Bunun gibi, *-duğ/-dük* > *-dık/-dik* ekindeki *-k* sesinin bir kişi eki sayılarak, önce çekimde kişi ekleri bakımından 1-inci geçmiş zaman ile aynı gruba sokulan şart kipine, sonradan da geniş zaman, şimdiki

²⁷ *Div. Trc. C. II*, sah. 60 ve ö.t.: "Çin'e varıncaya dek Uygur, Argu, Çiğil, Tohsı, Yağma gibi Türk boylarının büyük bir kısmı mazi sigasının *-dı* (د) ile bağlı olmasında birleşmişlerdir. Bunlar mazi sigasında *bardı* derler. Su varlar ile Kıpçaklardan bir takımları ile Oğuzlar onlardan ayrılmışlardır. Bunları (س) yerine *k*'li yahut *g*'li yahut tok kelimelerde *k* (ق), ince ahenkli kelimelerde *k* (ك) getirirler. Bu dilde müfret ve cemi sigası bir olur, araları ayırt edilmez. *k*'li kelimelerde *ya kurduğ* denir' o yay kurdu' demektir. *men ya kurduğ* 'ben yay kurdum' demektir...., Bu biçimdeki açıklama ve örneklendirmeler 63- üncü sayfaya kadar sürmektedir.

zaman, gelecek zaman v.b. kiplerin 1-inci şah. çokluk çekimlerine, hattâ bildirme ekine aktarılması²⁸ durumları da ekteki bu nitelik karıştırılması ile ilgili görünmektedir. Şüphesiz yine ekin daha sonraki değişme ve gelişme evreleri içinde yer alır.

§ 5. Zamirlerin ve iyelik eklerinin ses değişimlerine uğramasından oluşmuş kişi ekleri :

Kişi eklerinin iyelik asıllı olanlarında önemli bir değişme yoktur. Yalnız Köktürk Yazıtları'nda 1-inci geçmiş zaman kipinin 2-inci kişi teklik ve çokluk çekimlerinde $\tilde{n} > g$ değişimi dolayısıyla kipin *-tığ/-dığ*, *-tığız/-dığız* biçimlerine girdiği görülüyor: *bardığ* 'vardın' (IE 24), *turu ölü yorıyur ertig* (IS 9), *bardığız* 'vardınız' (Alt. Gr. § 217) gibi. Aynı değişim ile ilgili kişi eklerine özellikle 2-nci şah. çokluk çekiminde olmak üzere, Balk., Kazn, Alt. v.b. kimi yeni lehçelerde de raslamaktayız.²⁹

Asıl önemli değişimler kişi zamirlerinden gelen kişi eklerindedir. Bu değişimler eldeki yazıda işleyeceğimiz konunun özünü oluşturmaktadır. Bu tipe giren eklerdeki küçük çapta ses değişimlerini daha Eski Türkçe devrinde görebilmekteyiz: *ben > men > min*, *sen > sin* gibi³⁰.

Kaşgarlı Mahmud'un geniş zaman çekiminin Oğuz Türkleri ile öteki Türkler arasındaki söyleyiş ayrılığına işâret eden açıklamalarından, 11-nci yüzyılda çekimli fiillerde kullanılan birinci kişi zamirinin epey ileri bir ses değişmesine uğradığı anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud "Oğuzlar muzarî sigasında 2-nci *r* harfini atıp kelimenin kökünde olan *r* harfini bırakarak *men baran* (من برن), *men turan* (من ترن) derler ki 'ben varırım, ben kalkarım' demektir. Asıl kelime *r* harfi bulunmazsa o kelimeye muzari halinde *r* gelir: *men keliren* (من کلرن),

²⁸ Bu kipler için Anadolu Ağızları'nda bol örnekler vardır: *alırış*, *gezerik*, *geliyoh*, *memnun değilik*, *iyiyik*, *gedek*, *amelék* gibi. Bu husus için bk. T. Kowalski, *Osmanisch Türkische Dialekte*, EI, IV, sah. 1006, § 60. *öldürmek* 'öldürmeyiz', *emriñdeyik* v.b. şekiller için bk. A. Caferoğlu, *Güney-doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* sah. 175-aş. I. Ekin Anadolu Ağızları'ndaki genel durumu için *Fundamenta* sah. 301, § 3219 Az. bildirme ekleri, sah. 311, § 32212, sah. 363 § 322411 Karaç., Balk, sah. 334 § 3221 Kary.

²⁹ Bk. *Fundamenta* sah. 361, § 32212: *-ğız/-giz*; sah. 363 § 322411: *-ıgız /-igiz*, sah. 418, § 3219: *-ıgız*, *-sa-ğız*; sah. 588, § 3221: *-zıgar/-ziger -zağar/-zar* v.b.

³⁰ Bk. *Altürkische Grammatik*, § 192. Yukardaki paragraflarda ele alınan olaylar dolayısıyla, 2 -inci şah. teklik ve çokluk zamirinde görülen ses değişimleri de belirtilmiştir. 3 -üncü şahısta önemli bir değişme yoktur. Bu yüzden bu paragrafta yalnız fiil çekimi eki olarak kullanılan 1 -inci şah. zamirinin uğradığı ses değişimleri ele alınacaktır. Esasen yazıda geliştirilen konu da doğrudan doğruya 1 -inci şah. ile ilgilidir.

men küleren (من كلرن) denir ki, 'ben gelirim, ben gülerim' demektir. *keldi*, *küldi* kelimelerinde *r* harfi yoktur. Nitekim *men barırmən* sözünde elif yoktur. Buradaki *m* harfi elife çevrilmiştir. Ve yine *men ya kuraran* denir. Halbuki öbür Türkler *kurarmen* derler. Burada iki *r* harfi vardır. Birisi aslî diğeri muzarî belgesidir. Kurala uygun olan budur. Oğuzlar'ın tuttuğu yol kural yolu değilse de kolaylık yoludur. Nefyinde *ol barmas* denir, 'o gitmez' demektir. Burada Oğuzlar ile öteki Türkler arasında ayrılık yoktur"³¹ demektir. Bu açıklamalardan anlıyoruz ki, Oğuzca'da geniş zaman kipinin 1-inci kişi çekiminde, kelime kökündeki *r* sesi ile çekim sırasında eklenen geniş zaman *r*'sinin tekrarını önlemek için başvurulmuş hece yutumu (haplologie) olayından başka kişi zamiri de aşıntıya uğrayarak, kök ile ek arasında *-a/-e* bağlantı ünlüsü taşıyan *-n* sesine dönmüştür. Kaşgarlı bu geçişte *kurarmen* söylenişini göz önünde bulundurarak arada kaybolan *m* sesini *-a/-e* sesine dönüş şeklinde açıklamışsa da, Türk dilinde yürürlükte olan ses kuralları dolayısıyla, *men* kişi zamirinin *-n* sesine dönünceye kadar bir-takım ara değişim evrelerinden geçmiş olması gerekmektedir.

Kaşgarlı çekimli fiillerde kullanılan 1-inci kişi zamirinin ekleşmeye giden değişiminde *-van/-ven* evrelerini atladığına, yalnız *-an/-en* ekin-den söz açtığına göre, kendisinin bu ara evreleri veren kullanılışlara raslamamış olduğu kabul edilebilir. Zaten *Divan*'da *b > v* değişimini yansıtan kişi ekleri de yoktur.

Her ne kadar *Divanu Lûgat it-Türk*'te bu geçişi yansıtan açıklama ve örneklere raslanmıyor ise de, fiil çekiminde kullanılan 1-inci kişi zamirinin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülen türleri, bize bu zamirin ekleşme yolundaki değişim evrelerini aydınlatacak güzel örnekler vermektedir. Eski Anadolu Türkçesi'nde zamir ve ek olarak 1-inci kişi için aşağıdaki türler ile karşılaşmaktayız:

1) *men* : Eski Türkçe devrinden beri çekimli fiillerde kişi eki olarak kullanılan *men* kişi zamirinin Anadolu alanındaki kalıntısıdır. Çoklukla kendisinde daha Doğu Türkçesi'ne ait özellikleri devam ettirmekte olan *Behcetü'l-hadaik fi mev'izetü'l-halaik* gibi geçiş devri eserlerinde görülmektedir. Kullanılma yerleri *-r*'li geniş zaman, *-miş*'li 2-nci geçmiş zaman, *-sa/-se* şart ve *-a/-e* ve *-ısar/-iser* ekleri ile kurulan gelecek zaman kipleridir: *dir-men*, *biribir-men* 'gönderirim', *sormas-men* (Behcet, sah. 127), *okmuş-men*, *ayrılmış-men* (göst. e. 128), *uçsa-men*, *yörüse-men*,

³¹ *Div. Trc. C. II*, sah. 64, 65.

boza-men 'bozacağım', *dolaya--men* 'dolayacağım', *aydısar--men* (göst. e. sah. 128) v.b.

men zamiri bu eserde fiil çekiminde yer alan tek biçim değildir. Yer yer aynı kipin çekiminde aşağıda görülecek öteki bazı ekler de kullanılmaktadır. 1-inci şah. çokluk eki için *-vuz/-vüz* ve *-uz/-üz* karışık olarak yer almıştır. Eserde *men* zamirine tekabül eden *-miz* çokluk biçiminin yer almamış olması 1-inci kişi teklik ve çokluk eklerinin kullanılış bakımından aynı temelde geliştirilmemiş olduğuna işâret etmektedir.

2) *-van/-ven* : Çoklukla Tonyukuk Yazıtı ile Yenisey Yazıtları'nda raslanan ben kişi zamirinin ³² *b > v* değişimine ³³ uğramasından oluşmuş bir türdür. Dil benzeşmesine göre ayrıca ince ve kalın biçimlere girmiştir. Eski Anadolu metinlerinin özellikle ilk devirlere ait olanlarında çok kullanılır. Bu bakımdan Sultan Veled başta gelir. Eldeki metinlere göre bu ek, isim (cevher) fiilinin bildirme (ihbar), *-r* geniş zaman, *-a/-e* ekleri ile yapılan geniş, şimdiki, gelecek zaman gereklilik-*-dilek* ve *-sa/-se* şart kiplerinde yer almaktadır: *yazuklu--van* 'günahkâрім' (SVTM. 37, XIX, 4; AQY, 48); *ben haklu--ven*, *ben döst--ven* (Kelile sah. 171, § 18); *diler--ven ben bir çanak* (SVTM. 141) 'acâibe *kalur--van ol çelepten* (göster. e. 42-8); *yalvarur--van teñriye ben dün ü gün* (göst. e. 25-101 ve § 141/3); *ne ki vardur cihanda bildüre--ven sini kuça--van* (SVTM. § 261); *tapu kılmış--van* (Behçet. s. 128) *za'îf olmuş--ven*, *saklayumaz--ven* (Kelile sah. 168, § 16/8, sah. 170, §17); *ben--ven* (SN. 119); *vere--ven* (Ferh. 153); *size bir kaç öğüt veriser--ven* (Kelile, sah. 171, § 19) v.b.

3) *-vam/-vem* : Gerek Sultan Veled'in manzumelerinde gerek Eski Anadolu Türkçesi'nin öteki ilk devir eserlerinde yer almış bir ektir. *ben* zamirinden ekleşmiş olan *-van/-ven* biçimi, iyelik ekinden gelen 1-inci kişi eki *-m*'nin etkisi altında bu biçime girmiştir. Eserlerde

³² Bk. *Altürkische Grammatik*, § 189.

³³ Eski Türkçe'deki *b* sesinin Eski Anadolu Türkçesi'nde *v*'ye döndüğünü gösteren daha başka örnekler de vardır: *bar > var*, *bar-> var-*, *bir-> vir-*; söz içinde ve sonunda: *yalbar-> yalvar-*, *yabız > yavuz*, *tabar > tavar*, *yabşın-> yavşın-*, *sab > sav*, *seb-> sev-*, *eb > ev* v.b. Bu geçiş için bk. SVTM. sah. 45. Oğuzca'da meydana gelen bu geçişe Kaşgarî de dokunmaktadır. Bk. Div. Trc. C. I, sah. 31 aş 2 ve 32 başı. Aynı değişime bugün yalnız içseslerde olmak üzere bazı Anadolu ağızlarında bile rashyoruz: *ğavağ < kabağ* (Siv. -Tok. III-5), *savağ < sabah* (göst. e. 112-8); *bava < baba*, (göst. e. 113-5), *ğurvan < kurban* (göst. e. 177-15) v.b.

ekin, dudak sesi *v*'nin etkisi altında ünlüleri yuvarlaklaşmış ve daralmış olan *-vum/-vüm*'lü türlerine de raslanmaktadır.: *ben ne-vem* (Sul. Vel. Fundamenta, sah. 172, § 32212); *barvam, oturur-vam, ıñlar-vam* (SVTM. 32-5); *kan ağlaya-vam bir gün. sini duta-vam bir gün; sücü içe-vem sücü* (SVTM. § 259); *ben gözleye-vüm bir gün, hem ben gül e-vüm bir gün, añsuz öle-vüm bir gün, elden vara-vum bir gün* (SVTM. § 259) v.b. 1,2 ve 3-üncü bentlerdeki ek türlerini Eski Anadolu Türkçesi'nin son devir eserlerinden olan *Dede Korkut*'ta bulmak mümkün değildir³⁴.

4) *-ın/-in* : *-van/-ven* ekinin önses *v*-sini yitirmesi ve *-a/-e* ünlülerinin daralması ile oluşmuştur. Kullanılış oranı bakımından ilk devir eserlerinde seyrek, son devir eserlerinde boldur: *ben dakı revā görmez-in* (Kelile 170, § 17); *ben-in* (Ferh. 153); *bilmez-in, katlanmaz-ın* (SN. § 253), *yakınlık edecek-in* (KV. 94); *olur-ın, turur-ın* (DK. II, § 194) v.b.

5) *-vanın/-venin* : *-van/-ven* eki ile *-ın/-in* ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir³⁵. *Mantıku't-tayr, Süheyl ü Nevbahar ve Kelile Dimne* gibi eserlerde görülmektedir: *durmuş-vanın, yazmış-vanın* (Mantik.); *ben-venin toprağıla su, sen güneşsin bil bunu* (Kelile sah. 172, § 19); *kınamış-vanın* (SN. § 252), *başarur-vanın, gider-venin, dilemez-venin, gidiser-venin* (SN. § 253) v.b.

6) *-am/-em, -m* : *-am/-em* eki, *-vam/-vem* ekindeki *v* sesinin erimesinden oluşmuş bir türdür : *kul-am* 'kulum' (SN. § 244); *Beyrek didükleri men-em* 'benim' (DK. I, 122-aş. 3); *Banı Çiçegün dadi sı-yam* (DK. I, 123-2); *söyler-em* (CR. VI-10), *sever-em, bilmez-em* (SN. § 255-5), *bulmuşam* (göst. e. § 253), *sorısar-am* (Ferh. 153); *ağlar-am, çeker-em, virür-em, kormı-yam* (DK. II, 195) v.b.

-a/-e ekleri ile kurulan geniş-gelecek zaman ve gereklilik-dilek kiplerinden sonra, araya bir koruyucu ünsüz almadan kişi eki *-m* olarak getiriliyor. Bu durum *-a/-e* ile kurulan kiplerin ve ilgili kelimelerin ses yapılarından gelen bir kısaltma zorunluğuna bağlı bulunduğu gibi, *-am/-em* kişi eklerinin *-m* iyelik ekinden gelme kişi eki etkisinde kalarak geçirdiği yeni bir değişim evresinin de anlatımıdır.: *ağlaya-m* 'ağlıyorum',

³⁴ *Dede Korkut*'ta fiil çekiminde kullanılan kişi ekleri için bk. DK. II, sah. 459, § 191.

³⁵ Aynı nitelikteki iki ekin üstüste gelme olay ve nedenleri için bk. Z. Korkmaz, *Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine*, Türk Dili Araştırmaları Yılığ 1960, sah. 173-180.

ağlamaya-m 'ağlamıyorum', *kivüire-m* 'sokacağım' (Behcet. 127), *yolda otur-am* 'otururum, oturacağım', *seve-m, oturu-m* (SVTM. § 259); *gözleriñ ben aç-a-m* 'açmalıyım, açsam', *dükete-m* (SVTM. § 261) v.b.

7) 1-inci kişi. çokluk eki için bu devir eserlerinde: a) *-vuz/-vüz*, b) *-uz/-üz* olmak üzere başlıca iki biçim yerleşmiştir. Bu paragrafın 1-inci bendinde belirttiğimiz *men* kişi ekine karşılık olan *biz, -miz* çokluk biçimi artık yoktur.

a) *-vuz/-vüz* eki, 1-inci kişi teklik eki *-van/-ven*'in oluşmasında ki biçimde, *biz* zamirinden *b->v-* değişimi ve *v-* dudak sesinin etkisi altında içses ünlüsünün yuvarlaklaşması ile ortaya çıkmıştır. (*biz > -vüz*). Eklendiği fiil ve kip ekinin ünlülerindeki incelik ve kalınlık sırasına göre, ayrıca inceli kalınlı *-vuz/-vüz* biçimlerine girmiştir: *barsa-vuz, ağsa-vuz kılsa-vuz, görmese-vüz, aparsa-vuz* (Behcet. 129; Fundamenta, sah. 173, § 32212) *bizi ol bile ki nevüz, kuş bigi uça-vuz, bile elümüz duta-vuz bu ağır yolu kese-vüz* (SVTM. 36-1,2); *umavuz* (Ferh. 153); *tufanda-vuz* (SN. § 344); *gerek bile-vüz* (SN. § 254); *kadın ura-vuz, isteye-vüz, verbiye-vüz* 'göndeririz', *seni götüre-vüz* (Kellile, sah. 196. § 16) gibi.

Görülüyor ki *-vuz/-vüz* eki, *-a/-e* ile kurulan veya *-sa/-se* gibi sonesi ünlü ile biten kip eklerinden sonra gelmektedir. Bildirme eki olarak kullanılışında da eklendiği isimler yine aynı ünlüler ile bitmektedir

Sonesteki *-z/-s* tonsuzlaşması dolayısıyla metinlerde, tek tük ekin *-vus/-vüs* biçimlerine de raslanmaktadır: *hâzır ola-vus* 'hazır olalım', *revâ kıla-vus* 'reva görelim' (Behcet. 129) v.b.

b) *-uz/-üz*: Bu ek *-vuz/-vüz* ekindeki önses *v-*sinin eriyip yitmesinden oluşmuştur. Sonesi ünsüz ile biten kiplere ve kelimelere eklenmektedir: *kılısar-uz* (Behcet, 128), *yatisar-uz* (Çarh. § 190), *biz ol tâifeden degül-üz* (Kelile 169, § 16), *danışur-uz, bulışmaz-uz, daşınmaz-uz* (Kellile 170, § 17), *olmuş-uz* (SN. § 252), *gider-üz* (SN. § 253), *saña virmez-üz* *Keşiş oğluna virür-üz* (DK. I, 111-13); *getirmiş-üz* (DK. 1, 111-2) v.b.

Bildirme eki olarak kullanılan *-uz/-üz*'ün dar ünlü ile biten isimlere *-yuz/-yüz* biçiminde geldiği de oluyor: *kullarıyuz* (KV. 80), *toğumu-yuz* (Fundamenta 172, § 32211). gibi Böylece ünlü ile biten kelimelerde hem *-vuz/-vüz* hem de *-yuz/-yüz* türleri yer almış oluyor. Bu noktanın tartışılmasına ileride Anadolu Ağızları'ndaki durum dolayısıyla yeniden dönülecektir.

Metinlerde, sonesteki *-z > -s* tonsuzlaşmasına tek tük bu ekte de raslanmaktadır: *diler-üs, sücüd kılar-us* (Behcet. 128) gibi.

§ 6. *İsim fiili* (cevher fiili, verbum substantivum) *ekleri* :

İsim cümlelerinde isimleri fiilleştirmek için kullanılan bildirme ekleri de kökenleri bakımından kişi zamirlerine dayanırlar. Çünkü, tarihî devir metinlerinin incelenmesi gösteriyor ki, isimler ve isim grubundan olan bütün kelimeler, ancak birer *er-* ve *tur-* yardımcı fiilleri alarak fiilleşebilmekte; bunların çekimleri de belirli fiil kiplerinin çekimlerindeki yöndemlere uydurulmaktadır :

men edgü erür-men

sen „ *erür-sen*

ol „ *erür-ol*

biz „ *erür-biz*

siz „ *erür-siz*

olar „ *erür-ler* Yahut *tur-* yardımcı fiili ile: *men edgü turur-men* v.b. gibi.

Zamanla kendini gösteren aşınmalar, *er-* yardımcı fiili ile bunun çekime girmiş geniş zaman ekini ve kişi zamirlerini, lehçe ve ağızların ses yapısındaki özelliklere bağli olarak az veya çok oranda değiştirmiştir. Bu değişimin en son evresi de Türkiye Türkçesi'nde ve Anadolu Ağızları'nda olduğu gibi, yardımcı fiilin, çekimli şekli ile birlikte büsbütün eriyip yitmesi, kişi zamirlerinin ise ekleşmesi biçiminde kendini göstermiştir. Bu şekilde oluşan ekler şimdiki zamanı gösteren bildirme ekleridir ve genel olarak Güney-batı lehçeleri için karakteristiktir.

tur- yardımcı fiilinin kısılmasından oluşan *-dır/-dir* eki, Türkmence gibi kimi lehçelerde bütün kişilerde kişi eki olarak çekime girdiği halde, Türkiye Türkçesi'nde *-dır/-dir*, *-dırlar/-dirler* şekillerinde yalnız üçüncü kişilerde yerleşebilmiştir.

Yukarıdaki kısa açıklama ile belirtmek istediğimiz özellik şudur:

Çekimli fiillerin kişi zamirlerine dayanan kişi ekleri ile, isimleri ve isim soyundan kelimeleri fiilleştirmek için kullanılan 1-inci ve 2-inci kişi teklik ve çokluk ekleri arasında nitelik bakımından bir ayrılık yoktur. Bunlar birbirinin aynıdırlar. Bu sebeple, yukarıdaki paragraflarda çekimli fiiller için kişi eki olarak verdiğimiz belirli nitelikteki ekler, bu eklerin söz konusu olduğu devir ve metinlerde aynı zamanda bildirme ekleri olarak kullanılmış veya kullanılmaktadırlar.

§ 7. 5-inci paragrafta Eski Anadolu Türkçesi için verdiğimiz 1-inci kişi eklerinin, başlangıç devrinin kimi eserlerinde raslanan *men* zamiri dışında kalanlarını, birbirleri ile olan ilgi derecelerine göre yeni-

den iki grupta toplayabiliriz. Bunlar: a) Önseslerinde $b \rightarrow v$ değişimin-den oluşmuş birer v - sesi taşıyan, b) Önseslerindeki v - sesini yitirmiş olan eklerdir. Gerçekten de $-van/-ven$ eki ile $-ın/-in$, $-vam/-vem$ eki ile $-am/-em$ ve $-m$; $-vuz/-vüz$ eki ile de $-uz/-üz$ ekleri arasında çok yakın bir ilgi vardır. Çünkü, sonuncular birincilerin önses v 'lerini yitirmeleri yoluyla oluşmuşlardır. Bu oluşumu şöyle gösterebiliriz :

- 1) $-van/-ven > -ın/-in$,
- 2) $-vam/-vem > -am/-em$, $-um/-üm$, $-m$,
- 35) $-vuz/-vüz > -uz/-üz$.

Görülüyor ki, daha o devirde kendini gösteren böyle bir değişim ile, 1 inci kişi eklerinde birer ikileşme ortaya çıkmıştır. Değişimin ilk evresinde bulunanlar gittikçe zayıflayıp, son evresinde bulunanlar Eski Anadolu Türkçesi'nin son devrinde daha egemen bir duruma geçerek, Türkiye Türkçesi ve Anadolu Ağızları'ndaki eklerin temelini hazırlamışlardır. Bugün ünsüzlerden sonra $-ım/-im$, ünlülerden sonra $-yım/-yim$ biçimine girmiş bulunan ve yukarıdaki sıraların ikincisinden gelişmiş olan ek, Türkiye Türkçesi'nin yazı dilinde fiilleştirilmiş isimlerde ve belirli nitelikteki çekimli fiillerde kullanılan 1-inci kişi teklik ekidir. Dudak benzeşmesine uyarak ayrıca $-um/-üm$, $-yum/-yüm$ biçimlerine de girmiştir. 1-inci sıradaki $-van/-ven$ 'den gelişen $-ın/-in$ (ünlülerden sonra $-yın/-yin$) 1-inci kişi teklik eki ise, yazı dilinde tutunmamış $-ım/-im$, $-yım/-yim$ ekine koşut olarak bir kısım Anadolu Ağızları'nda yerleşip, bu ağızların egemen 1-inci kişi eki durumuna geçmiştir: $alır-ın$, $geliyor-un > geliyo-n$, $gel-cen$, $var-ın$ 'varım', $iyiyin$ gibi.

$-vuz/-vüz$ ekinden gelişen ve gittikçe dudak benzeşmesine göre ayarlanarak düzlü, yuvarlaklı kullanılan $-ız/-iz$, $-yız/-yiz$ 1-inci kişi çokluk eki ise, Türkiye Türkçesi yazı dilinde ve Anadolu Ağızları'nda genel olarak ortaklaşa gelişmiştir.

Eski Anadolu Türkçesi'ndeki v -li biçimlerden, Türkiye Türkçesi'ne kadar uzanan v -sini yitirmiş biçimlere geçişi böylece özetledikten sonra, burada konu ile ilgili önemli bir noktaya dokunmak istiyoruz. O da, önsesi v -li eklerden önsesi v -siz olan eklere doğru yönelen geçişin ne şekilde oluşmuş bulunduğudır. Yani, bu geçiş doğrudan doğruya mı olmuştur? Yoksa ara evreyi kuran başka bir biçimden atlama yolu ile mi?

Eğer, salt metinlerdeki örneklerle dayanarak vermiş olduğumuz yukarıdaki ikili geçiş şemasına göre karar verilecek olursa, $-van/-ven$,

-*vam/-vem* ve -*vuz/-vüz* eklerinin her hangi bir ara evreden geçmesi söz konusu olmadan -*ın/-in* v.b. şekillere dönmüş oldukları söylenebilir. Ancak, geçişe temel olan eklerin önses durumu ve Türk dilinin kimi özellikleri göz önünde bulundurulursa, bu geçişin birdenbire olmayacağı kolaylıkla anlaşılır. Çünkü *v-* sesi özellikle bunun hece başında olanı, bir çırpıda yitebilecek kadar yumuşak bir ses değildir. Yitmeden önce biraz daha yumuşaması ve ünlüye yakın bir nitelik kazanması gerekir. Bunun için de en uygun geçiş yolu *öyün* 'ev'in' (Caferoğlu, Sıv. -Tok. 125-1), *göy* : *göv* <*gök* (göst. e. 125-15), *göycek* 'güzel' <*gövçek*, *gökçek* <*körk* (göst. e. 128-12), *oycu* <*avcı* (Caferoğlu, Dİ. Kars-Terk. 55-5), *söygülü* <*sevgili* (Sıv. Tok. 137-aş. 2), *döylet* <*devlet*' (Sıv. Tok. 164-26), *çöyür* <*çevir*- (Dİ. Kars-Terk. 42-4), *öylü* <*evli* (göst. e. Terk. 43-9) v.b. örneklerde görüldüğü gibi içsesteki *v > y* değişimidir.

Bir de -*ın/-in*, -*ım/-im* ekleri, -*van/-ven* ve -*vam/-vem* ekleri ile karşılaştırıldığında, bunların değişme sırasında birer ünlü daralmasına uğramış oldukları görülüyor. Acaba eklerdeki bu daralma hangi şartlar altında ortaya çıkmıştır. Konuyu geliştirirken bu noktayı da göz önünde bulundurmalıdır. İşte gerek *v-* sesinin yukarıda açıklanan birdenbire yitmeme özelliği, gerek değişme sırasında eklerde meydana gelmiş olan daralmalar, bu eklerin başka birer ses değişimi evresinden daha geçmiş olmaları gerektiğine hükmetmektedir. Türkçe'de özellikle Anadolu bölgesinde gelişen Türkçe'de yürürlükte olan ses kuralları gereğince söz konusu eklerin, değişme yolu üzerinde izlemeleri gereken ara evreleri şöylece gösterebiliriz :

1) -*van/-ven* > -*yın/-yin* > -*ın/-in*,

2) -*vam/-vem* > -*yam/-yem* > -*ım/-im*,

3) -*vuz/-vüz* > -*yuz/-yüz*. Böyle bir geçiş hem bu eklerdeki *v-* sesinin değişme doğasına uygundur. Hem de -*a/-e-* ünlülerinden -*ı/-i-* ünlülerine geçiş biçimindeki daralışı aydınlatacak niteliktedir. Çünkü *y* sesi yanlarındaki ünlüleri kolayca daraltabilmektedir. Gerçi, metinlerde bu orta geçiş evresini veren örnekler de yok değildir. Hem de bol kullanılmaktadır. Ancak, -*van/-ven*, -*vam/-vem* ekleri hem ünlüler, hem de ünsüzler ile biten kip eklerinden sonra gelebildiği halde, -*yın/-yin*, -*yun/-yün* ve -*yuz/-yüz* eklerinin yalnız ünlü ile biten kiplerin çekimlerine gelebildiği görülmektedir: *sayru-yın*, *dillü-yin*, *bellü-yin* (Mantık.), *göre-yin* 'göreylim, görürüm, göreceğim', *deyeyin* 'aynı anlamlar ile' (SN. § 254), *eyleye-yin* (Mevlid 101, 74 v.b.), *kulları-yuz* (KV. 80),

toğumu-yuz, āsi-yüz, kūsīyüz (Mevlid, 145-30) gibi. Buna karşılık, yine 5-inci paragrafta verilen örneklerde görüldüğü gibi, ünsüz ile biten kelime veya kip eklerinden sonra yer alan kişi ekleri *-ın/-in, -um/-üm ve -uz/-üz* biçimlerindedir. Durum böyle olunca, ek başındaki *y-*'nin, ekin kendi seslerinden biri olup olmadığı sorusu ortaya çıkmakta ve konunun düğümü de burada başlamaktadır.

Eğer bu ses, metinlerdeki kullanılış örneklerine göre tesbit ettiğimiz biçimde, koruyucu ünsüz olarak araya girmiş bir yardımcı ses değil de doğrudan doğruya eke bağlı bir ses ise, neden ünsüz ile biten kip ve kelimelerden sonra da *-yın/-yin, -yım/-yim ve -yuz/-yüz* biçimlerinde kullanılmamaktadır? Şimdi bu soruyu yanıtlamağa çalışalım: Bizce, *-yın/-yin, -yım/-yim ve -yuz/-yüz* eklerindeki *y-* sesi, *-ın/-in* v.b. eklerin, sonsesi ünlü ile biten fiilleştirilmiş isim ya da kiplere eklenmesi dolayısıyla, iki ünlü arasında sonradan ortaya çıkmış bir koruyucu ünsüz değildir. Ekin temel sesidir. Ancak, bu sesin *v->y-* değişimi sonunda, birdenbire bir yardımcı ses sayılmasına yol açacak sebepler vardır. Bu sebepleri başlıca üç noktada özetleyebiliriz :

1) *v->y-* değişiminden oluşmuş bulunan *-yın/-yin, -yım/-yim, -yuz/-yüz* eklerindeki önses *y*'sinin koruyucu ünsüz *y* sesi ile karıştırılarak, bir yardımcı ses sayılıp, ünsüz ile biten kiplerin çekimlerinde atılmış olması,

2) *v->y-* değişiminden oluşmuş ve hece başına raslamış olan ünlü niteliğindeki *y* sesinin, içseste *r, ş* gibi nisbeten bol sesli ünsüzlerden sonra dayanamaması.

3) Son bir etken olarak da Oğuzca'nın hece kaynaşmalarına ve ses düşmeleri dolayısıyla beliren kısaltmalara pek elverişli oluşunu gösterebiliriz.

Gerçekten de, Eski Anadolu Türkçesi'nde fiil kiplerinin hangi ekler ile kurulmuş olduğu düşünülürse, yukarıda verdiğimiz noktaların, bunlardan birincisi başta gelmek üzere, önemli biçimde etkili olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

-van/-ven, -vam/-vem ve -vuz/-vüz ekleri zamir kökenli oldukları için bu devir metinlerinde geniş zaman, gelecek zaman, ikinci geçmiş zaman kiplerinde ve ayırksal olarak da şart kipinde yer almışlardır. Bunlardan *-r, -ar/-er, -ur/-ür, -ır/-ir ve -ısar/-iser* ekleri ile kurulan ve sonu *-r* ile biten geniş ve gelecek zaman kipleri ile, *-mış/-miş* ile kurulan ve sonu *-ş* ile biten 2-inci geçmiş zaman dışında kalan bütün kiplerde,

kip eki *-a/-e* ünlüleri ile sonuçlanmaktadır. Bilindiği gibi eski bir *-ga/-ge* ekinden gelen *-a/-e* kip ekleri, Eski Anadolu Türkçesi'nde yeni bir görev dallanmasına uğramış; gereklilik-dilek, dilek-emir, geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman kipleri kurabilen bir genişlik kazanmıştır. İşte *v->y-* değişimi ile oluşmuş bulunan *-yin/-yin* v.b. ekler çekimde büyük bir çoklukla, ya böyle ünlü ile biten ya da *r,ş* ile biten kip ekleri sonuna gelmişlerdir. Birinci tipten olanlara gelenlerde ek başı *y*'sinin iki ünlü arasında kalması, ikinci tipten olanlara gelenlerde ise *r, ş* gibi bol sesli ünsüzlerden sonra ve hece başında yer almış bulunması, yukarıda üç madde halinde verdiğimiz karıştırma ve dayanıksızlığın başlıca etkenleri olmuştur.

İşte bu karıştırma ve etki yüzündendir ki *v->y-* değişmesinden oluşmuş bulunan *y-* sesi, eke dahil bir temel ses olmaktan çıkarılıp, bir yardımcı ve koruyucu ses olarak kabul edilmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak da, ünsüz ile biten kiplerde kendiliğinden atılmış; böylece *-ın/-in, -ım/-im* ve *-uz/-üz* eklerinin oluşmasına yol açılmıştır. Eklerin isimlerden fiilleştirilen (cevher fiili, verbum substantivum) türlü kelimelerdeki kullanışı da buna göre ayarlanmış olmalıdır.

Her ne kadar eldeki Eski Anadolu metinleri, *y-* sesini ekin yapısı içinde bir ses olarak kabul ettirecek örnekler veremiyor ise de, *-yin/-yin, -yim/-yim* ve *-yuz/-yüz* eklerinin, bu devirde kısa bir süre de olsa, geçiş evresi durumunda, ünlü ve ünsüz ile bitiş ayrılığı gözetmeksizin, hiç olmazsa bir kısım unsurlarla kullanıldığı kabul edilebilir. Bu görüşümüzün en büyük desteği, bir-çok bakımlardan Eski Anadolu Türkçesi'nin zaman içindeki doğal süreği sayılan ve yapısında bir-takım arkaik özellikleri de devam ettiregelmiş olan Anadolu Ağızları'dır. Eski Anadolu Türkçesi'nde arayıp da bulamadığımız söz konusu eklerden ikisinin, *-yin/-yin* ve *-yuz/-yüz* eklerinin, aradan geçen bunca zaman ayrılığına rağmen, kimi Anadolu Ağızları'nda hâlâ kullanılmakta olduğunu görmüş bulunuyoruz.

§ 8. Kendisinde Oğuz-Kıpçak karışımı bir-takım eski özellikleri taşımakla, hem Anadolu ağzları içinde, hem de Türkiye dışı kimi lehçe ve ağzlar ile olan bağlantıları bakımından önemli bir yer tutmakta olan *Bartın* ve yöresi ağzları,³⁶ üzerinde durduğumuz 1-inci şahıs ekleri bakımından da pek ilgi çekicidir. *Bartın*'ın yerli ağzı ile *Bartın*'a bağlı

³⁶ Bu konuda geniş bilgi almak için bk. Korkmaz, *Bartın ve Yöresi Ağzları Üzerine*, Türkoloji Dergisi, C.I, S. I, sah. 103-141.

Amasra bucağının *Aşağıköy* (*Kaleşah, Şah mahallesi*), *İnpiri* ve *Bostanlar* köylerinde, *Arit* bucağında ve bu bucağa bağlı *Karaköy, Şıhlar, Şahin, Kayacılar, Dariören, Çöpköy* ve *Menteşepiri* köylerinde, 1-inci kişi teklik ve çokluk bildirme ekleri olarak *-yın/-yin* ve *-yuz/-yüz* biçimlerinin kullanıldığını gördük³⁷. Bu ekler fiilleştirdikleri isimlerin ünlü ve ünsüz ile bitiş ayrılıklarına bağlı olmaksızın, hep bu biçimde kullanılmaktadır. Esasen bu ekleri eski biçimlerin normal değişime uğramış birer süreği olarak gösteren yönü de, ünsüz ile biten isimlerden sonraki kullanılışlarıdır. Aşağıda vermiş olduğumuz örnekler bu durumu daha iyi belirtmektedir:

1-inci kişi teklik eki ile: *ben bî pādīşah gızıyın asilyin, temüzyün deye; şinci çoban ben gaçakıyın, ben bi gaçak çobanyın deya; ben aslındağarı deyilyin erkekyin demiş* (Bartın); *ğardaşım leşberdü ben de leşberyin, ben Arit Garağoydenyin* (Arit, Karaköy, Şıhlar), *ben orany aşā mehellesindenyin* (Menteşepiri) v.b.

1-inci kişi çokluk eki ile: *hepimiz tamamıyuz; Orta mehelledenyüz biz* (Bartın); *leşberyüz biz* (Aşağıköy); *hoca nedü bilemeyüz, biz koydenyüz* (Dariören); *Bartından deyilyüz biz Arit Garağoy Şehlerdenyüz* (Şeyhler köyü) v.b.

36-ncı notta adı geçen Bartın ve yöresi ağızları üzerindeki araştırmada verdiğimiz bir-kaç değişim türü, *Bartın* bölgesinin Türk dilinin bazı eski özelliklerini sürdürmekte ne kadar koruyucu olduğunu ortaya koymuştu. Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, aynı durumu 1-inci kişi bildirme ekleri için de söyleyebiliriz. Yalnız, bölgenin ağız özellikleri bakımından gösterdiği koruyuculuk ile bağdaşamayan durumu, ekin çekimli fiillerdeki kullanılışlarında, ünsüz ile biten kip eklerinden sonra *y-* sesini yitirmiş olmasıdır. Bartınlılar, yeni yetişenlerin dilinde, yazı dilinin ve şehirlileşmenin etkisi altında artık *-yın/-yin* ve *-yuz/-yüz* bildirme eklerinin de yavaş yavaş yazı dillerindeki örneklerine uymağa yüz tuttuğunu belirtmektedirler. Gerçekten de söz konusu ekler, Bartın içinde, yalnız yerli konuşma dili alışkanlığını bırakmayanlar ile, yazı dili ve kültür çevreleri ile ilişkisi olmayanların ağızlarında devam ettirilmektedir. Ancak, bugün için daha yaygın kullanılışını yitirmemiş durumdadır. Köyler kuşkusuz bu etkinin dışında kalmaktadır.

³⁷ Bizim tesbitlerimiz yalnız yerlilerini bulup konuşabildiğimiz köylere göredir. Bunlara belki daha başka köyleri de katmak mümkündür.

Öteki özellikler gibi, *-yın/-yin* ve *-yuz/-yüz* eklerinin de, bu bölgede tarihî geçiş evresini aydınlatacak bir değişim biçimi içinde korunmuş olması, kısmen bölgenin etnik yapısından kısmen de coğrafya durumundan ileri gelmektedir. *Bartın*'a bağlı köylerin çevreleri ile olan ilişki ve bağlantıları *Bartın* ilçesinden ileriye geçememiştir. Bize anlatıldığına göre geniş bir alanı içine alan *Arut* bucağı, çevresi kayalık ve sarp dağlar ile çevrilmiş geçitsiz bir bölge olduğundan, onsekiz parça köyü ile birlikte uzun yüzyıllar, idarî bakımdan bağlı bulunduğu *Bartın* ilçesi ile bile bağlantı kuramamıştır. Yine ilgililerin bildirdiğine göre, bir-iki yıl önce açılmış bir yolun bulunmasına rağmen, *Arut* ile *Bartın* arasındaki gidiş geliş bugün bile güçle sağlanabilmektedir. Her ne kadar yukarıda verdiğimiz köylerden *Amasra*'ya bağlı bulunanların böyle bir durumu yok ise de, yine coğrafî bakımdan bu köylerin de dışarı ile olan bağlantıları *Amasra* ve *Bartın*'dan ileriye geçememektedir. İşte bu yüzden, bölgede, yalnız dilin doğal akışı ve gelişme şartları içinde değişime uğramış eski biçimlere ya da bunların kalıntılarına raslanabilmesi olağan sayılmalıdır.

-yın/-yin, *-yuz/-yüz* bildirme eklerinin başka Anadolu ağızlarında da bulunabileceğini düşünerek, Anadolu ağızları ile ilgili bütün malzemeyi gözden geçirdik ise de, bu eklerin, *y-* sesini ekin bir parçası sayabilecek kullanılışlarına raslayamadık. Ancak, *Bartın* bölgesinin bazı özellikleri bakımından yakından ilgili bulunduğu komşu *Bolu* ve *Kastamonu* bölgelerinde yaptığımız özel araştırmalar sırasında, aynı ekin yer yer *Kastamonu* veya ilçelerine bağlı kimi köylerin ağızlarında da kullanılmakta olduğunu gördük: *ben onuñ ölu deyilyin* gibi. Özellikle *Küre* ilçesinin *Sinanköyü*'nde: *sen nerdensiñ ben nerdenyim; ben filan koydenyim; biz burda arkaşaşyuz* v.b. örneklerde dikkati çeken 1-inci kişi teklik ve çokluk *-yım/-yim*³⁸, *-yuz/-yüz* ekleri, *Bartın* ve yöresi ağızlarında gördüklerimizi daha da değerlendirmektedir. Özentili çalışmalara dayanacak yeni derlemelerin bu özelliği Anadolu'nun daha başka bölgelerinde de ortaya çıkaracağı kanısındayız.

Kimi Anadolu ağızlarında gördüğümüz bu kalıntılar, Eski Anadolu Türkçesi'ndeki *-van/-ven*, *-vam/-vem*, *-vuz/-vüz* 1-inci kişi

³⁸ Bk. ve krş. Prof. Dr. A. Caferoğlu'nun aynı köyden derlemiş olduğu metinlerde de *-yım/-yim* 1-inci şah. teklik ekine raslanmaktadır. Ancak, *ben seniñ dar-i dünyada bi tek gızıñıyım* (AAT. Kast. Küre-Sinanköyü, sah. 71-aş. 3), *sen benimsin ben seniniyim* (göst. e. sah. 73-aş. 3) örneklerinde görüldüğü şekilde küçük bir tesbit ayrılığı ile.

teklik ve çokluk ekleri ile, bugün kullanılan *-in/-in*, *-im/-im*, *-iz/-iz* 1-inci kişi teklik ve çokluk eklerinin, aynı kökten gelseler bile, başka başka gelişme yolları izlemiş sayılabilecek ekler olmadıklarını ortaya koymaktadır. Grupların ikisi de yalnız *ben* ve *biz* teklik ve çokluk 1-inci kişi zamirinin bir tek gelişme yolu üzerinde izlediği tarihî değişim evrelerini yansıtmaktadır. Değişimin ikinci evresini kuran *v*'li türler ile, aynı değişimin dördüncü evresini kuran *v*'siz türler,³⁹ işte birer orta değişim evresi niteliğinde bulunan ve *v*->*y*- değişimine uğramış olan Anadolu ağızlarında rasladığımız bu ara türler ile birbirine bağlanmış oluyorlar. Ne var ki, bir kısım ağızlarda bu geçiş, türlü etkiler altında kendisini duyuramayacak derecede sürekli olmuş; kimi ağızlarda ise bugüne değin süregelen bir dayanıklılık göstermiştir.⁴⁰

³⁹ Geçişleri şu biçimde gösterebiliriz :

a) *ben* > *-ven/-van* > *-yin/-yin* > *-in/-in*,

b) *ben* > *-vem/-vam* (-m için bk. § 5/3'e) > *-yam/-yem*, *-yım/-yim* > *-im/-im*

c) *biz* > *-vuz/-vüz* > *-yuz/-yüz* > *-uz/-üz* > *-iz/-iz*

⁴⁰ Eldeki yazıda kullanılan kısaltmalar öteki makale ve kitaplarımızda kullanılan kısaltmalardır. "Behcet" ile *Behcetü'l-hadaik fi mev'izetü'l-halaik*'in Bursa yazması kastedilmektedir, örnekler için S. Buluç'un *Eski Bir Türk Dili Yadigarı* (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi C. VI-1954 sah. 119-131) adlı yazısına dayanılmıştır. Kimi eserler için de bilim alanında yaygın kısaltmalar olduğu gibi alınmıştır.